

ΠΙΘΑΝΟΙ ΑΡΧΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΣΕ ΤΡΕΙΣ ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ

1. *Ἐλᾶτε, φίλοι, ἀλέσετε κι' ἀλεστικά μὴ δώσετε.*
2. *Πίσω ἔχει τὸ φίδι τὴν οὐρά.*
3. *Μπρὸς γκρεμνὸς καὶ πίσω λύκος.*

Στὸ πλῆθος τῶν ὁμοίων παραλλαγῶν, ποὺ μὲ σταθερὴ συχνότητα μαρτυροῦνται γιὰ μιὰ παροιμία, μπορεῖ νὰ σταθῆ κανεὶς ὑποψιασμένος μπροστὰ ἔστω καὶ σὲ μιὰ περίπτωσι ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὸν κανόνα. Ἡ περίπτωσι αὐτὴ θὰ εἶναι τόσο πιὸ πολὺ ἀξιοπρόσεχτη, ὅσο συμφωνεῖ περισσότερο μὲ τὴ λογικὴ. Ὁ λαὸς στὴν ἐπανάληψι τῶν παροιμιῶν τοῦ ξεφεύγει καμιά φορὰ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ λογικὴ, ἰδιαίτερα ὅταν ἡ φραστικὴ διατύπωσι τὸν συνεπαίρνει νὰ υἱοθετήσῃ ἄλλα στοιχεῖα καὶ «σύμβολα».

Κάτι τέτοιο νομίζω πὼς ἔγινε μὲ τίς πιὸ πάνω τρεῖς παροιμίαι, ποὺ, ὅπως θὰ προσπαθῶ νὰ δείξω, εἶχαν αὐτῶν τὴ μορφὴ ἀρχικά, κι' ὕστερα πῆραν, μὲ τὴν πανελληνίαι χρῆσι τους, τὴ διαφορετικὴ διατύπωσι ποὺ γνωρίζουμε.

1. *Ἐλᾶτε, φίλοι, ἀλέσετε
κι' ἀλεστικά μὴ δώσετε.*

Ἔτσι νομίζω πὼς πρέπει νὰ φανταστοῦμε τὴν πρώτη σωστὴ μορφὴ τῆς παροιμίας αὐτῆς, ποὺ εἶναι γνωστὴ σήμερα στὸ πανελλήνιο μὲ τὸν τύπο: *Ἐμπᾶτε, σκύλοι, ἀλέσετε—κι' ἀλεστικά μὴ δώσετε*¹.

Γιὰ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴ μορφὴ τῆς παροιμίας αὐτῆς ἔγινε ἤδη συζήτησι. Πρῶτος ὁ Ν. Γ. Πολίτης στὴ Συλλογὴ τοῦ (δ. π. σελ. 444, 7) ζητεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν παρουσίαι τοῦ σκύλου στὴν παροιμιακὴ αὐτὴ ἀλληγορία, γράφοντας τὰ ἑξῆς: «Εἰς τοὺς σκύλους, οἵτινες εἶναι ἐπιζημιώτατοι εἰς τοὺς μύλους, λαιμάργως τρώγοντες τὰ ἄλευρα, καθὼς

¹ «Ἐπὶ τῶν διοικούντων κακῶς τὰ τοῦ ἰδίου οἴκου καὶ παραδιδόντων ταῦτα ἔρμαιον εἰς ἄρπαγας καὶ καταχραστάς» (Ν. Γ. Πολίτου, Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Παροιμίαι. Τόμ. Α'. Ἐν Ἀθήναις 1899, σελ. 444. Βλ. ἕκστ, σελ. 443-444, καὶ τίς διαφορὰς παραλλαγὰς τῆς παροιμίας).

καὶ ἄλλαι παροιμῖαι ἀναφέρουσι¹, οὐ μόνον ἀφίεται ἐλευθέρα ἢ εἴσοδος εἰς τὸν μύλον ὑπὸ τοῦ μυλωνᾶ, ἀλλὰ καὶ ν' ἀλέσωσι δωρεὰν ἐπιτρέπεται».

Ὁ Γ. Ν. Χατζιδάκις ἔπειτα, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τῆ λεσβιακῆ παραλλαγῆ: *Μπαῖτι μύλι ἀλέοιτι, το' ἀλισικὰ μὴ πάοιτι*, πού εἶχε παραθέσει ὁ Πολίτης, ἔγραψε στὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Πανεπιστημίου (7 [1910 - 11] 25): «Ἄλλ' ὡς γνωστόν, οἱ μύλοι δὲν ἐμβαίνουν οὐδαμοῦ ἔν' ἀλέσωσιν, ἀλλ' οἱ ἄνθρωποι εἰς τοὺς μύλους, οὐδὲ λαμβάνουσιν εἰ εἰσερχόμενοι ἀλεστικά, ἀλλ' ὁ μυλωθρός· διὰ τοῦτο οὕτως ἐκφερομένη ἢ παροιμία φαίνεται διαστρωφῆ ἄλλης ἐκφορᾶς γνωστῆς καὶ σαφούς, οἶον: *Ἐμπᾶτε, σκύλλοι, ἀλέσετε κι' ἀλεστικά μὴ δώσετε*».

Στὸν Χατζιδάκι ἀπάντησε τὸν ἴδιον χρόνον, ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς Λαογραφίας (3 [1911] 695 - 696) ὁ γυμνασιάρχης Δ. Παπαγεωργίου, συμφωνώντας μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι: «οἱ μύλοι δὲν ἐμβαίνουν ἔν' ἀλέσωσιν», ἀλλὰ προσθέτοντας ἐπίσης ὅτι «καὶ οἱ σκύλοι οὔτε ἄλεσμα φέρουσιν εἰς τὸν μύλον, οὔτε ἀνάγκην αὐτοὶ ἔχουσιν». Γι' αὐτὸ δίνει σὰν τύπο πιὸ σωστὸ τῆ σκυριαγῆ παραλλαγῆ: *Ἐμπᾶτε χίλι' ἀλέσετε, το' ἀλεστικά μὴ δώσετε*.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ δημοσιεύματος αὐτοῦ, ὁ Ν. Γ. Πολίτης σημειώνει στὸν ἴδιον τόμο, στίς σελίδες 696 - 697, ὅτι «προφανῶς» ἡ ἀρχικὴ ἐκφορὰ τῆς παροιμίας αὐτῆς θὰ ἦταν: *Χίλιοι μύριοι ἀλέσετε, κι' ἀλεστικά μὴ δώσετε*, καὶ ὅτι τὸ μύλοι τῆς λεσβιακῆς παραλλαγῆς πού εἰρωνεύτηκε ὁ Χατζιδάκις δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀριθμητικὸ μύλιοι, δηλ. μύριοι, πού τὸ βρῖσκουμε συχνὰ καὶ στὴ συνεκφορὰ χίλιοι - μύριοι. Ἔτσι δέχεται τώρα ὅτι τὸ σκύλοι τῶν διαφόρων παραλλαγῶν μπῆκε ἀργότερα, ἐπειδὴ τὸ «μύλιοι» «χωρισθὲν τοῦ χίλιοι κατέστη δύσληπτον».

Στὴ σημείωσις αὐτὴ ἀπάντησε πάλι ὁ Χατζιδάκις ἀπὸ τὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα (9 [1913] 30 - 33), ἐπιμένοντας ὅτι ἡ ἀρχικὴ μορφή τῆς παροιμίας θὰ ἦταν τὸ «*Ἐμπᾶτε, σκύλλοι, ἀλέσετε κι' ἀλεστικά μὴ δώσετε*» καὶ ὅτι τὸ μύλοι τῆς λεσβιακῆς παραλλαγῆς δὲν σημαίνει μύριοι ἀλλὰ μύλοι, πού πῆρε ἀπρόσεκτα τὴ θέσιν τοῦ σκύλοι.

Σχετικὸν σχόλιον γιὰ τὴν παροιμία αὐτὴ καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ Χατζιδάκι δημοσιεύτηκε ἐπίσης στὸ παιδαγωγικὸν περιοδικὸν Ἄγωγι (1 [1916] 334) ἀπὸ τὸν Ἀθ. Χ. Μπούτουρα. Γίνεται κι' ἐκεῖ ἀποδεκτὸς ὁ τύπος *Ἐμπᾶτε σκύλοι* κτλ.

*

¹ Ἐννοεῖ τὶς παροιμίες: Σὰν μάθη ὁ σκύλος τὴν πάσπαλη, ἢ τὸ μύλο χάλασε, ἢ τὸ σκύλο σκότωσε (χειρόγρ. συλλογὴ του, σκύλος 23) καὶ: Ἔτσι ὁ σκύλος γλυκαθῆ στὴν πάσπαλη, ἢ τὸ σκύλο σκότωσε, ἢ τὸ μύλο γκαθέμισε (δ.π. 58) κ. ἄ.

Είναι περίεργο ότι στις αναζητήσεις του αρχικού και σωστότερου τύπου της παροιμίας αυτής δεν προσέχτηκε καθόλου ή λέξη φίλοι, που μπορεί πολύ καλά να ήταν κάποτε στη θέση του σκύλοι, και που τη βρίσκουμε και σήμερα σε παραλλαγές.

1. Ήδη με τη δημοσίευση των παρατηρήσεων του Παπαγεωργίου, που τις βρήκε «εϋστοχες» και τις δέχτηκε ο Πολίτης, ο ρόλος των σκύλων μεταβιβάζεται στους ανθρώπους, που μπαίνουν στο κείμενο είτε με τη σκυριανή μορφή χίλιοι, είτε με τη μορφή που θεωρεί αρχική ο Πολίτης: χίλιοι - μύριοι. Έχουμε λοιπόν ως τώρα δυο παραλλαγές, που συνηγορούν για το ρόλο προσώπων και όχι σκύλων στην παροιμία:

— *Ἐμπᾶτε χίλι' ἀλέσετε, τὸ ἀλεστικά μὴ δώσετε* (Λαογρ. 3, 696).

— *Χίλιοι - μύριοι ἀλέσετε, κι' ἀλεστικά μὴ δώσετε* (Λαογρ. 3, 696).

Σ' αυτές προσθέτω ακόμα τρεις:

— *Μπᾶτε ἀλέστε, κι' ἀλεστικά μὴ δίνετε* (Πολίτου, Παροιμίες Α' σ. 144, 10 Ρούμελη).

— *Μπᾶτε οὐλοι κι' ἀλέσετε, κι' ἀλεστικά μὴ δώσετε* (Λαογρ. Ἀρχεῖο 1372, 90 Σπάρτη Μαρία Λιουδάκη 1939).

— *Ἐλᾶτε, φίλοι, ἀλέσατε κι' ἀλεστικά μὴ δίδετε* (Λ. Α. 306, 49 Ζαγορά Α. Αιλιανός 1881).

2. Εκτός από τις ανθρώπινες υπάρξεις που παίρνουν τη θέση των σκύλων στις διάφορες παραλλαγές, έχουμε και παραδείγματα, όπου η αντικατάσταση γίνεται κι' από άλλα ζώα. Αυτό έχει σημασία, όχι για το είδος των ζώων αυτών, αλλά γιατί κι' εδώ οι σκύλοι δεν μένουν απαραίτητοι στην παροιμία. Τέτοια ζώα είναι οι λύκοι και οι χοίροι.

— *Ἐλᾶτε, λύκοι, ἀλέστε κι' ἀλεστικό μὴ δῶστε* (Πολίτου Παρ. Α' 443, 4 Κυνουρία).

— *Μπᾶτε λύκ' ἀλέστε κι' ἀλεστικά μὴ δίνετε* (Λ. Α. 35, 9 Ν. Μυστακίδης 1908 Ἡπειρος).

— *Μπᾶτε, λύκοι, ἀλέστε κι' ἀλεστικά μὴ δῶστε* (Λ. Α. 956, 63 Δ. Δουκάκης 1921 Λακωνία).

— *Ἐμπᾶτε, σ' οἴροι, λέσετε κι' ἀλεστικά μὴν δώκετε* (Λ. Α. 19, 1 Ι. Ζερβός 1918 Κάλυμνος).

— *Ἐμπᾶτε, χοῖροι, λέσετε και λεστικά μὴ δώσετε* (Ροδιακά Γ. Δρακίδου 1937 σελ. 180).

3. Ἡ ἐναλλαγή των λέξεων φίλοι και σκύλοι (ἢ φίλος και σκύλος) είναι συχνότατη στις ελληνικές παροιμίες. Δίνω ἐδῶ μερικά παραδείγματα:

- Ἐμπρός τὸ φίλο, κι' ἀπὸ πίσω τὸ σκύλο (Κοινή. βλ. Πολίτου χφ πίσω, 1).
- Ὁ καλὸς σκύλος εἶναι καὶ καλὸς φίλος (Ι. Βενιζέλου, Παροιμίες δημῶδεις, ἔκδ. 1867, σελ. 188, 176).
- Κάνουνι πολλοὶ τὸν φίλον—ὡς ὁ κάτιης μὲ τὸν σκύλον (Ρόδος. Πολίτου χφ φίλος, 51).
- Εἶχα καὶ φίλο, πὸν ἀγάπαε τὸ σκύλο (Πολίτου χφ. φίλος, 21).
- Ἀπὸ τὸ λίγο τὸ φίλο κι' ἀπὸ τὸ πολὺ τὸ σκύλο (=νὰ φιλεύης) (Σινώπης Λ. Α. 1151, 29 Μ. Λιουδάκη 1938).
- Τοῦ σιούλου κάμι φίλον, τοὶ βάσι ἰσ' ἔνα ξύλου (Λέσβου, Πολίτου χφ. σκύλος, 121).

Σὲ μερικὲς μάλιστα παροιμίες συμβαίνει οἱ δυὸ αὐτὲς λέξεις νὰ παίρνουν στίς παραλλαγές τους ἀδιάφορα ἢ μία τῆ θέση τῆς ἄλλης, π.χ.

- Φίλος τὸν φίλον ἔκραζε — κι' ὁ νοικοκύρης ἔβραζε (Ι. Βενιζέλου, ἔκδ. 1867, σελ. 333, 36),

ἀλλὰ καί:

- Σκύλος τὸν σκύλον ἔκραζε—κι' ὁ νοικοκύρης ἔσκαζε (Πολίτου χφ. σκύλος, 97).

Ἐπίσης:

- Ἀνάφρις τοῦ σκύλου; πάρι κι' τοῦ ξύλου (Σερρών. Λαογραφία 3, 221).

ἀλλὰ καί:

- Ἀνάβαλες τὸ φίλο; τοίμασε καὶ τὸ ξύλο (Ι. Βενιζέλου, ἔκδ. 1867, σελ. 11, 136).

4. Εἶναι λογικότερο νὰ σκεφτοῦμε πὺς κάποιος μωλωνάς, σὲ ὥρες ἀποκαρδίωσης γιὰ τὴν πληθώρα τῶν χρεωστῶν του, εἶπε μὲ τρόπο εἰρωνικὸ μαζὶ καὶ γεμάτον ἀγανάκτηση τὴ φράση αὐτή, πὸ ἀπὸ τότε ἔμεινε παροιμία. Ὅσο κι' ἂν οἱ σκύλοι ἀγαποῦν τὴν πάσπαλη τοῦ μύλου, δὲν θὰ τοὺς σκεφτόταν κανεὶς γιὰ «ν' ἀλέσουν» καὶ «νὰ δώσουν ἀλεστικά». Ἀντίθετα τοὺς φίλους τοὺς σκεφτόμαστε πάντα, γιὰ τὴν κατάχρηση πὸ κάνουν στίς σχέσεις τους καὶ τὴ συχνὴ ἀπὸ μέρους τους οἰκονομικὴ μας ζημίαι. Εἰρωνικὲς παροιμίες γιὰ τοὺς ἐπιζήμιους φίλους ὑπάρχουν πολλές. Π.χ.

- Φίλος τὸν φίλον ἔκραζε, κι' ὁ νοικοκύρης ἔβραζε (Ι. Βενιζέλου 333, 36).
- Φίλον σπῆτι, κι' ὁ φίλος νὰ ἔχη διάκριση (β.π. σελ. 333, 37).
- Οἱ φίλοι κι' οἱ ξενόφιλοι τὸ σπῆτι ξελοθρεύουν (Λ. Ἄρχ. 330, 658 Κ. Νεστορίδης 1889 Λακωνία).

- *Μοῦτιζες νά ἔχουν οἱ ὄχιτροὶ μπροσιὰ σὲ τέτοιους φίλους* (Λ. Α. 3, 1109 Πάτραι: 1918 Κερύλλος).
 — *Ὅσο πῶχω καὶ ξεδιάζω, ὄλοι οἱ φίλοι μ' ἀγαποῦνε...* (Λ. Α. 1358, 20 Κυδωνίαι Μ. Α.: σιδάκη 1939).
 — *Οἱ φίλοι πᾶν ἀκάλεστοι σιῶν φίλων τὰ τραπέζια* (Λ. Α. 36, 180 Ἕπειρος 1888 Δ. Σάρρος)¹.

Ὡστε καὶ χωρὶς εἰδικὸ ἐπεισόδιο ἀλέσματος καὶ μυλωνᾶ, θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθῆ ἡ ἀλληγορία τῆς παροιμίας αὐτῆς, γιὰ νὰ σατιρίση τοὺς «φίλους», ποὺ τρέχουν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὴν ἀγαθὴ πρόθεση τοῦ φίλου τους. Κι' ὕστερα ἡ εἰκόνα τῆς ἀπλώθηκε σὲ κάθε εἶδος ἀσυδοσίας καὶ ἀκαταστασίας. Μποροῦμε λοιπὸν ἔτσι νὰ θεωρήσουμε σὰν ἀρχικὴ διατύπωση τῆς πανελληνίας αὐτῆς παροιμίας τὸ:

— *Ἐλᾶτε (ἢ ἐμπᾶτε) φίλοι ἀλέσετε, κι' ἀλεστικά μὴ δώσετε*
 ὅπως τὸ ἔχουμε κιόλας μαρτυρημένο ἀπὸ τὴ Ζαγορὰ (1881)².

2. Πίσω ἔχει τὸ φίδι τὴν οὐρά.

Καὶ ἡ παροιμία αὐτὴ κυκλοφορεῖ πλατύτατα στὸ λαὸ μας, ἐπικρατοῦν ὅμως οἱ παραλλαγές ποὺ ἔχουν ἀπίδι ἢ ἀπίδια (ἢ ἀχλάδι κτλ.) στὴν παραπάνω θέση τοῦ φιδιοῦ³. Ὁ Φαίδων Κουκουλὲς δέχεται τὶς παραλλαγές αὐτές γιὰ ἀρχικές, ἐνῶ γιὰ τὶς ἄλλες γράφει ὅτι «οἱ πολλοὶ παρανοήσαντες τὴν λέξιν ἀπίδια... λέγουν: τὰ φίδια πίσω ἔχουν τὴν οὐρά». Καὶ δίνει γιὰ τὴ μεταφορικὴ αὐτὴ χρῆση τοῦ ἀπίδιοῦ τὴν ἐρμηνεία ὅτι «ὁ κρατῶν ἀπὸ τὸ ὄχανον καὶ τρώγων ἐν ἀπίδιον, κατ' ἀρχὰς εὐχαριστεῖται: τρώγων τὸ σαρκῶδες αὐτοῦ μέρος, δυσάρεστον ὅμως δοκιμάζει αἰσθημα, ἔταν φθάση εἰς τὸ κοτσάνι»⁴. Τὴν ἴδια ἐρμηνεία,

¹ Ἡ παροιμία αὐτὴ θυμίζει τὶς ἀρχαῖες: *Ἀκλιτὶ κωμάζουσιν εἰς φίλων φίλοι* (Ζηνόδ. 2, 46) καὶ: *Αὐτόματοι δ' ἀγαθοί, ἀγαθῶν ἐπὶ δαΐτας ἴενται*. (Ζηνόδ. 2, 19).

² Εἶναι ἀλήθεια πῶς ὁ Παρθένιος Κατζίουλης, ποὺ μεταγλώττισε γύρω στὸ 1700 λαϊκὲς παροιμίες τῆς Ἕπειρου, εἶχε ὑπόψη του παραλλαγὴ μὲ σκύλους, δταν ἔγραφε: *Εἰσέλθετε, κύνες, ἀλέσετε, μισθοὺς δὲ μὴ παρέξητε* (βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Παροιμίαι, τόμ. Α' σελ. 82 ἀριθμ. 712. Πρβ. καὶ Γ. Ν. Χατζιδάκι, Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. Πανεπ. 9 [1913] 33). Αὐτὸ ὅμως δὲν συνηγορεῖ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν τέτοια ἀρχικὴ μορφή τῆς παροιμίας, ἐπειδὴ οἱ νοσελληνικὲς παροιμίες ζοῦν καὶ δέχονται ἀλλαγές πολὺ παλαιότερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κατζίουλη.

³ Πρβ.: *Πίσω ἔχει τ' ἀπίδι τὴν οὐρά* (κοινή). *Πίσω ἔχ' ἡ ἀχλάδα τὴν οὐρά* (κοινή). *Τὰ πίσ' ἀπίδια ἔχουν οὐρὸς* (Πολίτου χφ. πίσω, 36). *Τ' ἀπίδ' πίσω ἔχει τ' ἴν οὐρά τ'* (Πολίτου χφ. πίσω, 54) κ.ἄ.

⁴ Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Ε' Παράρτημα (ἔκδ. Γαλλ. Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν 1952) σελ. 70-71.

γιὰ τὴν δυσάρεστη παρουσία τοῦ κοτσανιοῦ, δίνουν ὄλοι ὄσοι δέχονται γιὰ φυσικὴ τὴ μεταφορὰ αὐτὴ, κι' ἐπομένως γιὰ ἀρχικὴ τὴν τέτοια διατύπωση τῆς παροιμίας¹.

Δύσκολα ἄλλως θὰ μπορούσε νὰ πεισθῆ κανεὶς ὅτι ὁ λαὸς βρῆκε στὴν οὐρὰ τοῦ ἀχλαδιοῦ ἕνα τόσο δυσάρεστο στοιχεῖο, ὥστε νὰ τὸ διατυπώσῃ σὺν ἀπειλῇ². Μὲ τὸ νὰ φτάσῃ κανεὶς, ὅστερ' ἀπὸ τὸ σαρκῶδες μέρος τοῦ ἀχλαδιοῦ, καὶ στὸ κοτσάνι του, δὲν εἶναι κάτι τρομερὸ κι' ἀπροσδόκητο. Οὐτε εἶναι πικρὸ καὶ ἐπιφοβὸ τὸ κοτσάνι. Ἀντίθετα ἕμως, ἂν βάλουμε στὴ θέση τοῦ ἀπιδιοῦ τὸ φίδι—ἔστω καὶ μὲ νέες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸν κίνδυνο ἀπὸ τὴν οὐρὰ του—βρισκόμαστε ἀμέσως σὲ μιὰ πραγματικὴ ἀτμόσφαιρα ἀπειλῆς, πού καὶ μόνη ἢ εἰκόνα τοῦ φιδιοῦ τὴν κἀνει ὑπολογίσιμη³. Γι' αὐτὸ εἶναι πιθανότερο ἢ ἀρχικὴ μορφὴ τῆς παροιμίας αὐτῆς νὰ ἦταν κάποτε: *Πίσω ἔχει τὸ φίδι τὴν οὐρὰ* (ὅπως κυκλοφορεῖ σήμερον στὴν Ἑπτάνησο) ἢ: *Πίσω ἔχουν τὰ φίδια τὶς οὐρῆς*, καὶ θὰ προσπαθῆσω νὰ στηρίξω τὴν ἀποφῆ μου στὰ ἑξῆς σημεία.

1. Ὅσο κι' ἂν ὑπερτεροῦν σὲ συχνότητα οἱ παραλλαγές μὲ τ' ἀπιδία, οἱ ἄλλες μὲ τὰ φίδια εἶναι ἐπίσης πολλές, σκορπισμένες κι' αὐτὲς στὴν Ἑλλάδα, μὲ παραστατικὴ διατύπωση. Σημειῶνω μερικὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερα χρονολογημένες:

— *Πίσω εἶν' τὰ φίδια μὲ τὸ οὐρῆς* (Ι. Βενιζέλου, Παροιμῖαι δημῶδεις, ἔκδ. 1867, σελ. 257, 150).

— *Τὰ φίδια πίσω ἔχουν τὴν οὐρὰ* (Ἐπιθεώρησις 1 [1873] 560, 403).

— *Ἐπίσω 'ν τὰ φίδια πό' χουν τὶς μακριῆς νοριῆς* (Λ. Α. 1357 Δ', 48. Ἄμοργος Ε. Ἰωαννίδης 1876).

— *Τὰ πίσω φίδια ἔχουν τὸ ὄρνις* (Παρνασσός 6 [1882] 425 Θήρα).

— *Ὅπίσω 'ναι τὰ φίδια μὲ τὶς μακριῆς ὄρνις* (Κ. Κανελλάκη, Χιακὰ Ἀνάλεκτα 1890, σελ. 272, 448).

— *Τὰ πίσω φίδια 'χουν ὄρνις, τὰ παραπίσω φῶντες* (Κεφαλληνία, 1898, Πολίτου χφ. πίσω, 11).

— *Πίσω εἶναι τὰ φίδια μὲ τὸ μακρυῆς οὐρῆς* (Θρακικὰ 8 [1937] 406 Ε. Ζήσης).

¹ Πρβ. καὶ Α. Α. Παπαδοπούλου, Φρασεολογικά, Λεξικογρ. Δελτίον 6 (1953-4) 37.

² Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ παροιμία λέγεται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀρχαίου «Μηδένα πρὸ τοῦ τέλους μακάριζε», καὶ μὲ τὴ σημασία ὅτι πίσω ἀπὸ μιὰ φαινομενικὰ εὐκόλη ἐπιχείρησις θ' ἀκολουθήσουν δυσκολίες ἢ κίνδυνοι. Ἐπίσης ὅτι θὰ ἔρθῃ δίχως ἄλλο μιὰ τιμωρία.

³ Πρβ. τὶς ἀπειλές: *Φίδι πού θὰ σὲ φάη! Φίδι πού τὸν περίμενε κ. ἄ.*

Καί μερικῆς σύγχρονες :

- Ὅπισω ἔχουν τὰ φίδια οὐρές (Ζάκυνθος 1955).
 — Τὰ πσιινὰ φίδια ἔχουν τίς ὀριές (Μύκονος, ἀπό τὸν κ. Στ. Μάνεση, 1956).

2. Οἱ παραλλαγές πού κυκλοφοροῦν μὲ τ' ἀπίδια ἔχουν συχνά μιὰ τέτοια διατύπωση, πού νομίζει κανεὶς πὼς πρωτοειπώθηκαν γιὰ τὰ φίδια. Ἔτσι π.χ. μποροῦμε νὰ προσέξουμε τοὺς τύπους :

- Τὰ πίσω ἀπίδια ἔχουν νουρές (Πολίτου χφ. πίσω, 36 Λειβήσι).
 — Πίσω ἔναι τ' ἀπίδια μὲ τίς μακριές ὀριές (Κ. Κανελλάκη, Χιακὰ Ἀνάλεκτα 1890, σελ. 287, 570).
 — Τὰ πίσω ἀμπίδια ἔχουν οὐρές, τὰ παραπίσω φούντες (Μ. Δελέκου, Ἐπιδόρπιον 1888, σελ. 173).
 — Πίσω εἶναι τὰ μεγάλ' ἀμπίδια μὲ τίς μακριές νουρές (δ.π. σελ. 172).
 — Τὰ ὕστερ' ἀπίδια ἔχουν τζ' ὀρές (Λ.Α. 1161 Α', 88 Κρήτη 1938 Μ. Λιουδάκη).
 — Τ' ἀχλάδι πίσω ἔχει τὴν οὐρά του (Πολίτου χφ. πίσω, 49, Ἡπειρος)¹.

3. Ὅτι ἡ οὐρά τοῦ φιδιοῦ εἶναι ἓνα μέλος του, ἐπίσης ἐπικίνδυνο, τὸ δείχνουν οἱ λαϊκῆς παρατηρήσεις καὶ δοξασίες. Στὴ Μάνη ἀναφέρουν τὴ βεργολάζα, εἶδος ἔχιδνας, πού χτυπᾶ, λένε, μὲ τὴν οὐρά της τὸν ἄνθρωπο (Λ. Α. 1523 α σ. 64 Ι. Γιαννακοῦρος, Γέρμα 1929)². Ἐπίσης στὴ Νάξο λένε γιὰ τὸν λαφιότη (φίδι χωρὶς δηλητήριο), πὼς ἄμα εἶναι «πυρωμένος» ἢ τὸν πατήση κανεὶς καὶ θυμώση, στήνεται καὶ χτυπᾶ. Βάνει τὴν κεφαλὴ του κάτω καὶ χτυπᾶ μὲ τὴν οὐρά του δυνατὰ (ἀνακοίνωση κυρίας Διαλεχτῆς Ζευγώλη - Γλέζου).

Ἀπὸ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴν Κορινθία μᾶς μιλοῦν γιὰ τὴ μονομερίδα ἢ μονοὶμερίδα ἓνα φίδι, πού, ἐπειδὴ εἶναι ἴσια χοντρὸ μπρὸς καὶ πίσω, δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς ἔχει δυὸ κεφάλια (Λ.Α. 131,

¹ Ἦταν φυσικό, ὅστερ' ἀπὸ τὴν καθιέρωση τοῦ ἀπιδιοῦ, νὰ μποῦν στὶς παροιμίες κι' ὄλα τὰ συνώνυμα τοῦ καρποῦ αὐτοῦ. Ἔτσι ἔχουμε παραλλαγές μὲ ἀχλάδι, ἀχλάδα καὶ γκόρτσιο. Θὰ μποροῦσε νὰ παρατηρήση κανεὶς πὼς, ἂν δὲν εἶχε προηγηθῆ τὸ φίδι, δὲν θὰ χρησιμοποιόταν τόσο πολὺ τὸ ἀπίδι, ἀλλὰ θὰ διατυπωνόταν ἀπ' εὐθείας ἡ παροιμία μὲ τὸ ἀχλάδι ἢ τὴν ἀχλάδα. Στὶς Σέρρες βρίσκουμε νὰ χρησιμοποιεῖται κι' ἡ κολοκυθιά (Πίσου εἶναι τῆς κουλουκ'θιάς ἢ νουρά Λαογραφία 3, 219) κι' αὐτὸ εἶναι ἓνα στοιχεῖο ἀξιοπρόσεχτο γιὰ τὴν ὄλη μελέτη τῆς παροιμίας.

² Ὁ συνάδελφος κ. Δ. Βαγιακάκος μὲ πληροφορεῖ γιὰ τὸ φίδι αὐτό, πὼς εἶναι σὰν σαῖτα. Δὲ θαγκώνει, ἀλλὰ πετιέται καὶ δέρνει μὲ τὴν οὐρά του ὅποιον βρῆ (Μέσα Μάνη).

26 Καλάδρυτα Παπανδρέου. Λ.Α. 148, 26 Αἰτωλία Δ. Λουκόπουλος. Λ.Α. 1488, 54 Παρνασσίδα Γ. Κόλιας)¹.

Ἡ οὐρά τῶν φιδιῶν καὶ τῶν δρακόντων εἶναι ἐπικίνδυνη καὶ γιὰ τὸ κυλούριασμά της, πὺ μπορεῖ νὰ περισφίξη τὸν ἄνθρωπο. Σὲ παράδοση ἀπὸ τὴν Ἡπειρο γιὰ τὸν Ἄη-Δονάτο ἀναφέρεται θερίο, πὺ «κυλούριασε μὲ τὴν οὐρά του τὰ πόδια τοῦ γαιῶδουριοῦ καὶ ἤθελε νὰ ρίξη στὸ γκρεμὸ τὸ ζῶ, μαζὶ μὲ τὸν ἄγιο» (Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις, τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1904, σελ. 213 ἀριθ. 380).

Καὶ μιὰ χαρακτηριστικὴ παράδοση γιὰ τὴν οὐρά τοῦ φιδιοῦ: «Μιὰ φορὰ τὸ φίδι ἤτανε μεγάλο θηρίο· καὶ καθαλάρη ἀκόμα μποροῦσε νὰ γκρεμίση κάτω ἀπὸ τὸ ἄλογο. Γι' αὐτὸ ὁ Θεὸς τὸ καταράστηκε νὰ σύρνεται τῆς κοιλιάς. Αὐτὸ ἐθύμωσε γι' αὐτό, καὶ τώρα ἄμα βλέπη ἄνθρωπο τὸν κυνηγᾷ ἀπὸ κοντὰ καὶ τοῦ ρίχεται νὰ τὸν φάη ἢ νὰ τὸν χτυπήση μὲ τὴν οὐρά του...» (Λ.Α. 148, 13 Αἰτωλία 1919 Δ. Λουκόπουλος).

Σχετικὲς ἐπίσης μὲ τὸ φόβο τῆς οὐράς τοῦ φιδιοῦ εἶναι κι' οἱ παροιμίες:

— Μὴν παιᾶς τὸ φίδι σὴν οὐρά! (Π. Ἀραβαντινοῦ, Παροιμιαστήριον 1863, σελ. 155).

— Τοῦ φιδιοῦ ἡ δοιά! (Πολίτου χφ. φίδι, 12. Νάξος).

— Τὸ φίδι.. μὴν τὸ βαρῆς σὴν οὐρά, γιὰ θὰ γυρίση νὰ σὲ φάη (Ν.

Λάσκαρη, Ἡ Λάστα καὶ τὰ μνημεῖα της, Πύργος 1906, σ. 175, 40).

— Τὸ φίδι, ὅταν βλέπη τὴν οὐρὰ κομμένη, γυρίζει καὶ δαγκάνει (Λ.Α. 883 σ. 1441 Λακωνία Κ. Νεστορίδης 1890).

— Φίδι κολοβὸ (κοινή). Ἐπειδὴ πιστεύεται, πὺ τὸ φίδι πὺ τοῦ ἔκοψαν τὴν οὐρὰ, εἶναι πὺ ἐπιθετικὸ καὶ κακό².

Καὶ μιὰ παροιμία πὺ χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τὸ φίδι, γιὰ νὰ ἐκφράση τὴν ἔννοια τοῦ δυσάρεστου ἐπακλόουθου:

— Τοῦ φιδιοῦ τὸ δάγκαμα ὕστερα πονεῖ (Ι. Βενιζέλου, Παροιμιαί, ἔκδ. 1867, σ. 322, 552).

4. Ὑπάρχουν καὶ σὴν ξένη παροιμιογραφία ἀντίστοιχες παροιμίες, πὺ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴν ἀλληγορία τους τὴν οὐρὰ τοῦ φιδιοῦ

¹ Οὐρὰ φιδιοῦ, πὺ νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ κεφάλι, βρισκόμε καὶ σὲ παραστάσεις λαϊκῆς τέχνης, ὅπως γκλίτσες, μπαστούνια, λαβῆς, ὄπλα, κανόνια.

² Ἐδῶ μποροῦμε νὰ σημειώσουμε καὶ τὴν παράξενη παρατήρηση τοῦ Ἀριστοτέλη: *Καὶ αἱ κέρκοι δὲ ἀποιεμόμεναι τῶν τε οαύρων καὶ τῶν ὄφρων φύονται* (Περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν Β' ιζ, 35).

κι' ὄχι τὸ κοτσάνι κανενὸς φρούτου. Ἕνα γαλλικὸ γνωμικόν, ποῦ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν 16^{ον} αἰῶνα, λέει: En la queue et en la fin — gist de coutume le venin (= Στὴν οὐρά καὶ στὸ τέλος βρίσκεται συνήθως τὸ δηλητήριο)¹. Ὁ Ν. Γ. Πολίτης δίνει στὰ χειρόγραφα του (πίσω, 14) παραπομπές γιὰ παρόμοιες παροιμίες καὶ σ' ἄλλους λαούς, ὅπως π.χ. στοὺς Ἰταλοὺς (C. Pasqualigo, Raccolta di proverbi veneti, Venezia 1879), στοὺς Γερμανοὺς (W. Wander, Deutsches Sprichwörter - Lexicon, Lipsiae 1867 - 68, τόμ. I καὶ IV) καὶ στοὺς Ρουμάνους (I. Zanne, Proverbele Românilor, Bucuresci 1895 - 97, τόμ. II). Γιὰ τοὺς Γάλλους παραπέμπει στὸν E. Littré (Dictionnaire de la langue française, Paris 1874) στὴ λέξη queue, ὅπου βρίσκει τὴν παροιμία: «A la queue gît le venin», μὲ τὴν ἐξήγηση: «Παροιμία ποῦ γεννήθηκε ἀπὸ τὴ δοξασία πὺς μερικὰ ἐρπετὰ ἔχουν δηλητήριο στὴν οὐρά τους καί, φυσικότερα, ἀπὸ τὸ δηλητήριο ποῦ ἔχουν στὴν οὐρά τους οἱ σκορπιοὶ καὶ οἱ σφήκες². Τὴ λένε ὅταν προβλέπη κανεὶς πὺς τὸ τέλος ἑνὸς πράγματος παρουσιάζει δυσκολίες ἢ κρύβει κινδύνους».

Δείχτηκε νομίζω μὲ κάποιον τρόπο, ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ φιδιοῦ μὲ τὴν οὐρά του, στὴν παροιμία ποῦ πραγματευθήκαμε, ἔχει περισσότερα δικαιώματα ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀχλαδιοῦ μὲ τὸ κοτσάνι του. «Πίσω ἔχει τὸ φίδι τὴν οὐρά» σημαίνει ὅτι ὁ κίνδυνος δὲν πέρασε. Κι' ἂν κυριαρχήσαμε στὸ κεφάλι τοῦ φιδιοῦ, μένει πάντα ἡ οὐρά του γιὰ νὰ μᾶς κάμη κακό³.

3. Μπρὸς γκρεμὸς καὶ πίσω λύκος.

Στοὺς Ἑλληνες Παροιμιογράφους⁴ στὸν Β' τόμο, σελ. 398, βρῖσκει κανεὶς μέσα στὴ συλλογὴ τοῦ Ἀποστολίου (VII, 15) τὴν παροιμία: Ἐμπροσθεν κρημνός, ὀπισθεν λύκοι, μὲ τὴν ἑρμηνεία «Ἐπὶ τῶν ἐν μέσῳ δύο κακῶν ἀφύκτων περιπαρέντων».

Μὲ τὴν ἴδια διατύπωση τὴν ξαναβρίσκουμε καὶ στὴν «παροιμιῶν

¹ Leroux de Lincy, Le livre des proverbes français, τόμ. I (Paris 1842) σ. 129.

² Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης γράφει: Τῶν ἐντόμων ἐνίοις τὸ κέντρον κατὰ τὸ οὐραῖον (Περὶ ζῴων μορίων Δ' σ' 4).

³ Δὲν ἔχει σημασία, ἂν μὲ τὸ ἀπλωμα τῆς παροιμίας μετασηματίστηκε ἡ εἰκόνα τῆς σέ: Τὰ πίσω φίδια ἔχουν τίς οὐρὰς κ. ἄ. Τὸ Ὄβιο ἔγινε καὶ μὲ τ' ἀπίδια, κι' αὐτὸ ἐξηγεῖται εὐκολα, ψυχολογικὰ καὶ γλωσσικὰ.

⁴ E. Leutsch - F. Schneidewin, Paroemiographi Graeci, τόμ. I - II. Gottingae 1839 - 1851.

συναγωγή» τοῦ Ἡπειρώτου Παρθενίου Κατζιούλη, γύρω στὸ 1700¹. Κι' ὕστερα τὴ συναντοῦμε μὲ ἀπλὴ νεοελληνικὴ μορφή στὴ συλλογὴ τῶν ἐπίσης ἠπειρωτικῶν παροιμιῶν τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ (1863)²: Ἐμπρός γκρεμὸς καὶ πίσω λύκος (σελ. 41, 344) ἢ: Ὁμπροστὰ γκρεμὸς κι' ὀπίσω λύκος (σελ. 158, 1780). Τὸ ἴδιο κι' ὁ Ι. Βενιζέλος στὴ συλλογὴ του (1867)³ τὴ δίνει μὲ τὴν παλαιότερη αὐτὴ εἰκόνα: Ἐμπρός γκρεμὸς καὶ πίσω λύκος (σελ. 78, 188).

Φαίνεται ὅμως πὼς ἀπὸ παλιὰ ἡ εἰκόνα αὐτὴ τοῦ ἀδιεξόδου εἶχε ἐκφρασθῆ καὶ μ' ἄλλους τρόπους. Ὁ Ν. Γ. Πολίτης, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ μεσαιωνικοῦ ποιήματος «Τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην»:

Ἀπέδω βράχοι καὶ κρημνά, βουνὴν ἀπέκει πάλιν
(Wagner σελ. 310 στίχ. 2425).

καὶ:

Ἐμπρός μας ἔνε θάλασσα, κρημνὸς ἀπέκει πάλιν
(δ.π. στίχ. 2429)

δίνει ὅλες σχεδὸν τὶς νεοελληνικὲς παραλλαγές τῆς παροιμίας αὐτῆς, ποὺ εἶχαν ὡς τότε δημοσιευτῆ⁴. Οἱ βασικότερες ἀπ' αὐτὲς εἶναι:

1. Ἐμπρός γκρεμὸς καὶ πίσω λύκος
2. Ἐμπρός γκρεμὸς καὶ πίσω βράχος
3. Ἐμπρός γκρεμὸς κι' ὀπίσω θάλασσα
4. Ἐμπρός βαθὺν καὶ πίσω λάκκος
5. Ἐμπρός βαθὺν καὶ πίσω ρέμα
6. Μπροστὰ ρέμα, πίσω βράχος.

Σ' αὐτὲς μπορῶ τώρα νὰ προσθέσω κι' ἄλλες, νεώτερα γνωστές, τὶς ἐξῆς:

7. Μπρός γκρεμὸς καὶ πίσω ρέμα (Λ.Α. 1132, 20 Βιθυνία· 1570, 421 Ἡπειρος· 965, 33 Θράκη).
8. Ἐμπρός γκρεμὸς καὶ πίσω πηγάδι (Λ.Α. 330, 541 Κ. Νεστορίδης Ἀθήναι 1889).
9. Μπρός γκρεμὸς καὶ πίσω βράχος (Λ.Α. 29, 170 Θράκη καὶ Λ.Α. 1372, 336 Σπάρτη).

¹ Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Παροιμίαι, τόμος Α' σελ. 83 ἀριθμ. 786.

² Π. Ἀραβαντινοῦ, Παροιμισιῶν ἢ Συλλογὴ παροιμιῶν ἐν χρήσει οὐσῶν παρὰ τοῖς Ἡπειρώταις. Ἐν Ἰωαννίνοις 1863.

³ Ι. Βενιζέλου, Παροιμίαι Δημῶδεις. Ἐκδόσεις Β'. Ἐν Ἐρμούπολει 1867.

⁴ Δημῶδεις παροιμίαι ἐν μεσαιωνικοῖς ἐλληνικοῖς ποιήμασι. Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός, Ἐπετηρὶς Α' ἔτος (1896) 223 - 224.

10. Ἐμπρός κρημνός κι' ὀπίσω λάκκος (Λ. Α. 180, 124 Ἀδριανούπολις).
11. Μπροστά γκρεμός και πίσω τράφος (Λ. Α. 443, 338 Τριφυλία).
12. Μπρός γκρημνός κι πίσου μπιστιργιά (=βράχος) (Λ. Α. 61, 39 Μακεδονία).
13. Κι' οὐμπρός ρέμα — κι πίσου γκρέμα (Πολίτου χφ. 20, Ἡπειρος).
14. Μπρός βαθὺ κι πίσου ἄπατου (Λ. Α. 124, 43 Εὐρυτανία).
15. Μπρός βαθὺ κι πίσου θάλασσα (β.π.).
16. Μπρός βαθὺ κι' ὀπίσου λάκκος (Λ. Α. 1128, 40 Καστοριά).
17. Μπρός βουνό και πίσω ρέμα (Λ. Α. 685, 40 Κυκλάδες).
18. Μπρός θάλασσα και πίσω ποταμός (Λ. Α. 333 Λακωνία).
19. Ἀμπροστά ποιάμ' κι' ὀπίσω λίμν' (Λ. Α. 21, 5 Βογατσιόκ)¹.

Ὅσο κι' ἂν οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς παραλλαγές αὐτὲς δὲν ἔχουν στὸ κείμενό τους τοὺς λύκους (ἢ τὸ λύκο) τῆς μεσαιωνικῆς παροιμίας, νομίζω ὅτι ἀρχικὸς τύπος ἕλης αὐτῆς τῆς σειρᾶς τῶν ἀντιθέσεων (ἐμπρός...πίσω...) εἶναι ἡ παροιμία ποὺ μᾶς παραδίδει ὁ Ἀποστόλιος. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ πιὸ λογική.

Ἄς δοῦμε τὴν εἰκόνα. Ὁ κυνηγημένος φτάνει στὸ χεῖλος ἑνὸς κρημνοῦ. Ἀδύνατο νὰ προχωρήσει, γιατί θὰ πέσει στὸ βράθρο. Πίσω πιὰ ὅμως δὲ μπορεῖ νὰ γυρίσει, γιατί τὸν περιμένει ὁ λύκος ἢ οἱ λύκοι. Ἄν λάθρουμε μάλιστα ὑπόψη τῆ συχνῆ παρομοίωση τῶν ἐχθρῶν ἢ τῶν κακῶν ἀνθρώπων μὲ λύκους, τότε καταλαβαίνουμε καλύτερα τὴν παροιμιακὴ αὐτὴ εἰκόνα.

Ἀπὸ τὶς ποικίλες παραλλαγές και τοὺς τύπους κειμένων ποὺ διαμορφώθηκαν λείπει συχνὰ ἡ λογικὴ αὐτὴ. Γεωγραφικὰ κι' ἑδαφολογικὰ δὲν δίνεται, μὲ τὸν τρόπο ποὺ θέλει ἡ παροιμία, τὸ ἀδιέξοδο. Ἄν ἔχουμε ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος γκρεμνὸ ἢ βαθύ, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἐφτάσαμε στὸ χεῖλος τοῦ ἐρχόμενου ἀπὸ κάπου· ἄρα ὑπῆρξε βατὴ προσέλευση. Ὅ,τι και νὰ εἶναι λοιπὸν τώρα πίσω μας: βράχος, θάλασσα, ρέμα, λάκκος, πηγάδι, τάφος, μπιστιργιά, ἄπατο, θὰ πρέπη ν' ἀφήγη και κάποιο μονοπάτι γιὰ διέξοδο². Τὸ σπουδαιότερο ὅμως εἶναι ὅτι

¹ Περιορίζομαι στὶς παροιμίες αὐτὲς μὲ τὶς γεωγραφικὲς εἰκόνες και δὲν ἀναφέρω ἄλλες μεταφορές, ὅπως οἱ: Ἐμπροστά φουρνὶν κι' ὀπίσ' σουβλὶν (Ἀρχεῖον Πόντου 2 [1929] 95, 466) κ. ἄ.

² Πρβ. τοὺς στίχους ἀπὸ τὰ «κατὰ Λύβιστρον και Ροδάμνην»
 Ἀπέδω βράχοι και κρημνά, βουνὶν ἀπέκει πάλιν,
 μόνον τὴν στράταν εἶχαμεν, τὴν ἤλθαμεν ἐντάμα
 ὀπίσω νὰ γυρίσωμεν και ἄλλην ὁδὸν νὰ εὐροῦμεν...

(W. Wagner: Trois poèmes grecs du Moyen Age. Berlin 1881, σελ. 310 στίχ. 2425 - 2427).

δύσκολα μποροῦν νὰ συνδυασθοῦν, ἔδαφολογικά, γκρεμὸς καὶ ρέμα (μὲ τὴν προϋπόθεση πάντα πῶς βρισκόμαστε στὸ πάνω μέρος τοῦ γκρεμοῦ), γκρεμὸς καὶ θάλασσα, γκρεμὸς καὶ λάκκος, θάλασσα καὶ ποταμός, ποταμός καὶ λίμνη κτλ.

Πρέπει λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε πῶς ὕστερ' ἀπὸ τὴ διατύπωση τοῦ πρώτου μέρους τῆς παροιμιακῆς αὐτῆς εἰκόνας: «*Ἐμπροσθεν κρημνός...*», πού τὴν κράτησαν οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς νεοελληνικὲς παραλλαγές (*Μπρὸς γκρεμνός...*), ἀκολούθησαν συνειρμικὰ ὁμοιογενεῖς ἔδαφολογικὲς εἰκόνες, πού πῆγαιναν νὰ κλείσουν τὸ πρῶτο μέρος καὶ νὰ ἐπιτείνουν τὸ ἀδιέξοδο. Ὁ λύκος, πού ἦταν ζῶο, ξεχάστηκε, καὶ στὴ θέση του μπῆκαν γεωφυσικὰ στοιχεῖα. Ἴσως μάλιστα τὸ λάκκος, πού βρίσκουμε σὲ μερικὲς παραλλαγές, νὰ εἶναι κι' ἡ μεταβατικὴ λέξη ἀπὸ τὸ λύκο στὰ στοιχεῖα αὐτά. Πάντως κι' ἔτσι, ὅπως κυκλοφορεῖ σήμερα ἡ παροιμία, κάνει ἐξ ἴσου τραγικὸ τὸ ἀδιέξοδο τοῦ κατατρεγμένου, μὲ τὴ σιωπηρὴ σύνθλιψή του ἀπὸ τὸ ἀσυγκίνητο τοπίο.